

неолітичних племен Європи в цілому. На його думку, під час поховання знатних осіб насильно вбивали ще кілька чоловік. Крім того, у племен цієї культури, очевидно, існувало людожерство. Окремий розділ присвячено одній з найцікавіших її рис — похованням тварин.

Своєрідну оцінку дає Я. Ковальчик культурі шнурової кераміки. На противагу поширеній точці зору про те, що саме ці культури зумовили консолідацію багатьох інших й спричинилися до поширення єдиної загальноєвропейської мови, він розвиває думку, яка знаходить обґрунтування в ряді останніх праць чеських, польських і радянських вчених. Ця думка полягає в тому, що збірне поняття — культура шнурової кераміки — охоплює численні, різні за походженням, часом і рівнем розвитку культури, роль яких в історії європейських племен дуже незначна і скоріше негативна, ніж позитивна.

Розглядаючи у розділі VIII питання, пов'язані з культурою ямково-гребінчастої кераміки, Я. Ковальчик пише, що північні, поліські райони Польщі значно бідніші на археологічні пам'ятки і тут не можна сподіватися легкої сенсації. Вони досліджені гірше південних, особливо пам'ятки ямково-гребінчастого неоліту, характеристика якого в книзі дана в основному за матеріалами сусідніх територій Радянського Союзу, де ця культура вивчена набагато повніше, ніж у Польщі.

Підсумовуючи (у заключному розділі) виклад, автор звертає увагу на дуже цікаве й загадкове явище археологічної науки — на те, що практично жодна з описаних культур не висвітлена з точки зору її походження. Очевидно, тут треба шукати якісь загальноісторичні закономірності. Наприкінці Я. Ковальчик пише, що вивчення стародавньої історії навіть такого невеликого району й обмеженого періоду, який охоплює його книга, підтверджує ідею всесвітньої рівності людей на землі; в далекому минулому вони складали єдину родину без особливих відмінностей і переваг одних перед іншими.

С. Березанська

*Wojciech Szymański. Szeligi pod Plockiem
na początku wczesnego średniowiecza,
zespół osadniczy z VI—VII w.
Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967.*

*Войцех Шиманський. Шеліги під Плоцком
на початку раннього середньовіччя,
комплекс поселень VI—VII ст.
Вроцлав—Варшава—Краків, 1967.*

Третя чверть першого тисячоліття н. е. — особливо цікавий і багатий на події період історії ранніх слов'ян. Це час розквіту, а потім занепаду військової демократії, поступового зародження феодальних відносин і виникнення перших державоподібних утворень у західних і східних слов'ян. На жаль, письмові згадки про цей період дуже скупі й уривчасті. Отже, основним джерелом для вивчення історії тогочасних слов'ян є археологічні матеріали.

Історія досліджень ранньослов'янських пам'яток відносно молода, але протягом останніх трьох десятиліть чимало археологів-славістів ведуть систематичні пошуки на території розселення ранніх слов'ян від басейну Дніпра на сході по межиріччя Лабі й Заали на заході, та від Прин'ятського Полісся і Смоленщини на півночі до земель нинішніх Болгарії і Югославії на півдні. За сучасним станом науки ранньослов'янські пам'ятки третьої чверті першого тисячоліття на цих територіях досліджені далеко не рівномірно. Найраніше вони були виявлені в межах ЧССР і добре вивчені як в Чехії, так і на Словаччині. Значних успіхів у цій галузі досягли і радянські археологи. Чимало цікавих поселень і могильників дослідили румунські та німецькі вчені. Значно менше пам'яток у межах цих хронологічних рамок вивчено й опубліковано на території Польщі. Першою у польській археологічній літературі повною публікацією систематичних досліджень комплексу пам'яток VI—VII ст. н. с. є книга В. Шиманського.

Описаний автором комплекс розташований у середньому Повісленні, поблизу повітового міста Плоцка. Він складається з невеликого городища, поселень — в с. Шелігах і на пограниччі сусідніх сіл Цеканово й Мішевко та курганоподібного насипу в поблизькому лісі. Протягом кількох сезонів В. Шиманський розкрив понад 20 000 м² площі, з яких 2160 — на городищі і майже 16 000 на поселенні, що до нього прилягає. Масштаби цих досліджень дають автору змогу робити широкі висновки.

Монографія складається з вступу, п'яти розділів і підсумків, багато ілюстрована рисунками і фотографіями. Наприкінці книги, як додатки, опубліковані результати ви-

значення остеологічних матеріалів (С. Годиніцький, М. Івашкевич та С. Вілянд), палеоботанічні дапи (М. Кліховська) та наслідки металографічних аналізів (Я. Пясковський).

Перший розділ присвячений детальній публікації результатів проведених досліджень. Опис подано окремо в межах кожної пам'ятки. Розглядаючи той чи інший комплекс, автор спиняється на його датуванні і дає коротку попередню інтерпретацію. Саме в першому розділі розміщений майже увесь ілюстративний матеріал.

Інтерпретація матеріалів починається стислою характеристикою географічного середовища; наведено морфологічний опис мікрорайону, особливості ґрунтів та лісів.

Найцікавішим є третій розділ, який містить зведену характеристику матеріальної культури цілого комплексу. Центральною пам'яткою В. Шиманський вважає велике поселення, розташоване смугою 400 м завдовжки на пологому схилі долини р. Слуп'янки. Виявлено тут численні ями, одні з яких визначено як залишки жител, а інші як вогнищеві та ями господарського призначення. Житлові споруди розміщені на поселенні гніздами. Типологічний аналіз керамічного інвентаря дав змогу автору поділити житла на три хронологічно різні групи. Визначаючи типи будинків, В. Шиманський цілком обґрунтовано висловлює думку, що овальні ями з вогнищами — це лише заглиблені частини більших, наземних споруд (стор. 229).

Другий елемент дослідженого комплексу розташований на відстані близько 1 км на захід від поселення. Незважаючи на те, що й тут розкрито чималу площу (1400 м²), виявлена лише одна господарська споруда, а численні фрагменти зруйнованих залізо-плавильних печей характеризують цей об'єкт як залишки металургійної майстерні.

Друге поселення виявлене за 1 км увсрх по р. Слуп'янці на межі сіл Мішєвко, Стшанковске і Цекановс по обох пологих схилах долини невеликого струмочка. Хоч розміри розкритих площ порівняно невеликі, тут виявлено кілька об'єктів, п'ять з яких є залишками жител, аналогічних спорудам великого поселення.

Городище розташоване в безпосередньому сусідстві з центральним поселенням на мисовидному виступі плато високого берега р. Слуп'янки. З боку поля городище захищали вал і рів, нині сильно пошкоджені в результаті інтенсивної оранки. В основі валу — кілька шарів каменів-ріняків. Краї плато з обох боків мису були трохи підсипані та укріплені обшалюючою, що підносило їх обороноздатність. На площі пасику були споруджені житла, очевидно, зрубної конструкції, з відкритими вогнищами. Ці споруди мали характер довгих багатокамерних будинків, своєрідних «житлових стін» городища, типових для синхронних укріплених поселень Центральної і Східної Європи. До будинків прилягали відрізки дерев'яної огорожі, що захищала незабудований центральний майданчик городища.

Хоч серед інвентаря досліджених об'єктів бракує основних землеробських знарядь, порівняння з матеріалами синхронних поселень сусідніх територій і, зокрема, численні знахідки відбитків зерен різноманітних сільськогосподарських культур, дають автору підставу для висновку, що основою господарства місцевого населення було землеробство, а провідними культурами — пшениця і просо. Викликає здивування повна відсутність жита. З інших сільськогосподарських культур виявлено горох і сочевицю. Друге за значенням місце у господарському житті населення належало тваринництву. В остеологічному матеріалі чільну позицію займають кістки великої рогатої худоби, на другому місці — кістки свиней, на третьому — кози, вівці. Збиральництво, полювання і рибна ловля мали лише третєорядне значення.

Про розвиток ремесел свідчать безперечні сліди місцевої виплавки заліза з болотної руди, а знахідка уламка ковальських кліщів на городищі дає можливість припускати наявність ковальської майстерні, хоча на дослідженій площі слідів її не вдалося простежити. Ливарна формочка і бронзова штабка-заготовка вказують, як вважає автор, на перебування тут майстра-ювеліра. Проте дослідник залишає відкритим питання, чи це був осілий спеціаліст, який мав на городищі постійну майстерню, чи мандрівний ремісник.

Більше матеріалів зібрано для вивчення процесу виробництва глиняного посуду, і саме цьому питанню приділена в книзі особлива увага. За технікою виготовлення кераміка поділена на дві великі групи — ручний посуд, виготовлений повністю ліпним способом, і посуд, обточуваний у верхній частині, підправлений на примітивному круті лише на кінцевому етапі виробництва (стор. 257). В цьому зв'язку В. Шиманський підкреслює близькість і навіть тотожність технології в обох випадках (склад керамічної маси, наявність і характер підсики, спосіб формування дна і стінок та ін.) аж до остаточного викінчення поверхні (стор. 257). Посуд, що належить до обох груп, знайдений у більшості об'єктів разом, лише у різному процентному співвідношенні. Цей факт трактується як «хронологічна» ознака, яка відбиває процес поступового зростання питомої ваги ремісничої гончарної продукції за рахунок скорочення домашнього виробництва (стор. 272—273). Зазначений процес відбувся пізно за короткий час — протягом кількох десятиків років.

Питання про появу кружалної кераміки та про взаємовідношення обох типів техніки дуже складні. Для їх остаточного вирішення ще замало матеріалів. Цілком слушно підкреслено у праці, що Шеліги — одна з нечисленних ранньослов'янських пам'яток, де в закритих комплексах співіснував посуд чисто ліпний і частково обточений

на крузі (стор. 283). Після появи кружальної техніки ліпна відмирає і використовується тільки для виготовлення окремих керамічних форм-сковорідок, деяких типів мисок і кухликів.

Складність питання зумовила певну непослідовність у викладі. На початку підрозділу про керамічне виробництво В. Шиманський наголошував майже на тотожності обох груп посуду (стор. 257—258) і на залежності дбайливого викичення від практичного призначення посудини (стор. 266). Натомість у заключній частині того ж підрозділу він констатує, що досліджені пам'ятки не дали доказів безпосереднього генетичного зв'язку примітивної ліпної кераміки з кружальною. Обидві групи, на його думку, існували паралельно, кожна із своїми традиціями і зв'язками, «хоч не можна виключити наявність певних взаємних впливів» (стор. 284). Далі вказується навіть на брак матеріалів, які відображали б процес поступового розвитку гончарного ремесла в результаті оволодіння новими технологічними прийомами (стор. 285). Виникнення кружальної техніки пояснюється як явище, принесене з південно-західних районів Польщі, «де у V—VI ст. збереглися традиції використання гончарного круга, збагачені новими здобутками, запозиченими з територій, що лежать на південь від Карпат» (стор. 283). Чимала роль у цьому процесі відводиться мандрівним ремісникам.

Висновки широкі і дуже сміливі. Може навіть надто широкі і надто сміливі, якщо врахувати, що «кераміка із Шелігів дає докази застосування процесу обточування у його найпростішій формі, тобто лише для вирівнювання і виглажування шийки та вінець і надання посудині остаточної форми» (стор. 268). Це твердження поряд із спостереженнями В. Шиманського над тотожністю решти технологічних показників і основних форм та типів посуду вказують, на нашу думку, саме на поступове виникнення гончарного ремесла і підсобного домашнього виробництва.

З проблемою появи кружальної кераміки деякою мірою пов'язане датування городища і селищ у Шелігах. Абсолютні дати комплексу подані в описовій частині праці в хронологічних межах між другою половиною VI і першою половиною VII ст. н. е., а приблизна тривалість заселення визначена на 50 років. Однак порівняння кружальної кераміки з матеріалами сусідньої території сточища Західного Бугу наводить на думку, що такі часові рамки надто вузькі, зокрема це стосується верхньої дати. У Побужжі кружальна кераміка з'являється лише на межі VII і VIII ст.: до половини VII ст. там побутує виключно ліпна ранньослов'янська кераміка. Цікаво також, що знахідки залізних шпор з гачкоподібно загнутими до середини зачепами, аналогічні до тих, які відіграють не останню роль в датуванні Шелігів, у Побужжі виступають тільки з керамікою, обточеною на крузі, і жодного разу не знайдені в комплексах діпного ранньослов'янського посуду. Для прикладу нагадаємо курганний могильник у Липську поблизу Замостя, курганоподібний насип у Губинному в околиці Городка¹. Така ж картина спостерігається на поселенні Рипнів I, у Пліснеську та Ромоші².

Показово, що й у Шелігах єдина шпора, знайдена в закритому комплексі, виявлена саме в об'єкті з дуже високим процентом фрагментів кружальної кераміки. Зрештою сам В. Шиманський висловився проти надмірного завуження хронології цього типу шпор, полемізуючи з Я. Жаком (стор. 79). Отже, можливо, у майбутньому доведеться ще уточнити верхню дату існування городища та розташованих поряд з ним селищ (віднести її на кінець VII, а може й початок VIII ст.).

Розширення хронологічних рамок досліджуваного комплексу пам'яток має переконливу логічну основу. Адже ці межі визначено на підставі типологічного аналізу трьох різночасних груп об'єктів, які послідовно змінювали одна одну. Враховуючи, що в ці далекі часи загальний темп життя і розвиток окремих ділянок виробничої діяльності були значно повільніші, ніж зараз, можна сумніватися, чи п'ятдесят років — достатній період для засвоєння кружальної техніки і виділення гончарства в окрему галузь ремесла. Досліджуючи аналогічне явище у Середньому Подніпров'ї, Д. Т. Березовець визначив його протяжність на півтора-два століття³.

Четвертий розділ монографії присвячений соціальній інтерпретації досліджених пам'яток. Окремі поселення автор розглядає як територіальні общини, що склалися з патронімічних груп індивідуальних сімей.

Городище, на думку дослідника, побудоване силами мешканців кількох навколишніх поселень. Воно не було постійно заселене, а мало передусім культове і громадське призначення: тут відбувалися релігійні обряди, засідало віче, збиралися у хвилини небезпеки. Проте немає даних для висновків про помітне екологічне і соціальне розшарування населення та наявність панування одних суспільних прошарків над іншими

¹ M. Drewko. Wielki kurhan wczesnośredniowieczny na cmentarzysku we wsi Lipsko. — Wiadomości archeologiczne, XX, 1953, стор. 308—309; K. Żurkowski i G. Mikołajczyk. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne w pow. hrubieszowskim. — Sprawozdania archeologiczne, t. I, 1955, стор. 256.

² В. В. Ауліх. Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев I) Львовской обл. — МИА, № 108, М., 1963, стор. 377—379; М. П. Кучера. Древній Пліснеск. — АП, т. XII, К., 1962, стор. 34, рис. 13, 2; фонди Інституту суспільних наук (матеріали розкопок В. В. Ауліха).

³ Д. Т. Березовец. Поселення уличей на р. Тясмине. — МИА, № 108, 1963, стор. 187—192.

(стор. 291). Подібна соціальна функція споріднює цю пам'ятку з городищами-сховищами Прип'ятського Полісся (Хотомель, Бабка, Хильчиці) ⁴.

В. Шиманський справедливо зауважує, що не всі синхронні городища мали саме такий соціальний характер. Для протиставлення він наводить пам'ятки того ж часу в Сілезії (Кленіца, Попеншице, Далешин), які, на відміну від городища в Шелігах, свідчать про досить виразний процес класового розшарування ранньослов'янського суспільства (стор. 289). Цікаво, що й матеріали територіально найближчого синхронного, а може й дещо ранішого городища в с. Зимному, дали змогу визначити його як постійне місце перебування вождя племені і привілейованої племенної верхівки ⁵. Отже, маємо тут цікаве явище нерівномірного розвитку суспільних відносин у ранньослов'янського населення різних, навіть сусідніх районів.

У п'ятому розділі розглянуто проблему походження окремих елементів матеріальної культури Мазовії, а також визначено їх місце серед синхронних пам'яток Центральної та Східної Європи. Широта і глибина порушених тут питань зраджує багату ерудицію дослідника. Він переконливо вказує на міжнародний, позастичний характер більшості металевих виробів (стор. 329), підкреслюючи, зокрема, що характер виявлених ним металевих прикрас свідчить про певні зв'язки Мазовії з північно-східною Європою і старожитностями балтійських племен. Самі прикраси, на його думку, виготовляли місцеві ювеліри, використовуючи запозичені зразки (стор. 298, 304, 306).

Щодо кераміки, то В. Шиманський вбачає виразні зв'язки ліпної групи посуду з місцевою керамікою попереднього періоду «римських впливів» (стор. 328). Натомість навик застосування кружальної гончарської техніки він виводить, правда, безпосередньо, з території давньої Дакії і сусідніх з нею земель (стор. 329).

Лише спосіб житлобудування на поселенні у Шелігах автор вважає місцевим самобутнім елементом, не заносячи йому відповідних аналогій. Проте, як показують опубліковані матеріали, і в цьому випадку можна знайти близькі аналогії на балтійській території, зокрема на поселенні поблизу Жабина ⁶.

Праця В. Шиманського дає повну картину господарства, культури й побуту ранньослов'янського населення Середнього Повіслення у третій чверті I тисячоліття н. е. Автор порушив також низку питань ширшого плану і, спіраючись на здобуті ним нові матеріали, висловив ряд цікавих думок і гіпотез. Зокрема, заслуговує на увагу думка дослідника у дискусійному питанні про поширення кераміки так званого празького типу.

Зараз це викликає вже серйозних заперечень розподіл усіх ранньослов'янських пам'яток за характером кераміки на дві великі групи. Одна з них в основному розташована у межах річки Дніпра й Південного Бугу та простягається аж до нижнього Дністра, а друга — поширюється на величезній території від Верхнього Дніпра й Прип'яті по Лабу і Заалу, охоплюючи значну частину сучасної Польщі та Чехословаччини ⁷. Саме ця група, територіально незрівняно ширша, викликає найбільше суперечливих думок. Найновіше вивчена її південно-західна частина з широко відомими пам'ятками празького типу. Добре вивчена також північно-східна периферія цієї групи з своєрідною керамікою житомирсько-корчацького типу. З приводу співвідношення обох типів в археологічній літературі існують різні думки. Так, Ю. В. Кухаренко зараховує до празьких також і пам'ятки, розташовані у Прип'ятському Поліссі ⁸. Натомість В. В. Седов, а за ним І. П. Русанова ⁹ значно розширюють ареал житомирсько-корчацьких пам'яток, включаючи до них також ранньослов'янські об'єкти межиріччя Західного Бугу й Дністра. Тим часом у працях дослідників, що вивчають старожитності зазначеного району, зокрема у працях В. Д. Барана, переконливо показані локальні відмінності і специфіка цієї групи порівняно з пам'ятками празького типу ¹⁰. Саме до такої думки приєднується В. Шиманський (стор. 310—314), який розглядає цю проблему в широкому плані. Він виділяє на території поміж основними районами поширення пам'яток празького і житомирсько-корчацького типів ще кілька груп з чітко вираженими локальними типами ліпного посуду. Дослідник, певно, має рацію, адже на цій території

⁴ І. П. Русанова. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.).— Древние славяне и их соседи.— МИА, № 176, 1970, стор. 94.

⁵ В. В. Аулях. Соціальний зміст городища Зимне.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 54—58.

⁶ Я. В. Станкевич. К истории Верхнего Подвinya в I и начале II тысячелетия н. э.— МИА, № 76, 1960, стор. 112.

⁷ В. Д. Баран. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волины.— Archeologické rozhledy, XX/5, 1968, стор. 586.

⁸ Ю. В. Кухаренко. Памятники празького типа на території Придніпров'я.— Slavia Antiqua, VII, 1960, стор. 111—124.

⁹ В. В. Седов. О юго-западной группе восточнославянских племен.— Историко-археологический сборник. М., 1962, стор. 197—203; І. П. Русанова. Карта распространения памятников типа Корчак (VI—VII вв. н. э.), стор. 93—96.

¹⁰ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— Slovenska Archeologia, XII—2, 1965, стор. 362; його ж. Археологічні пам'ятки VI—VII ст. на території Західної Волини — важливе джерело до вивчення літописних дулібів.— УІЖ, № 4. К., 1969, стор. 65—71.

проходила етнічна межа, яка відділяла східних і західних слов'ян. Численні згадки письмових джерел засвідчують, що кожна з етнічних одиниць включала вже тоді цілий ряд племен. А це, очевидно, мусило знайти своє відбиття у локальних варіантах матеріальної культури.

На жаль, карта розселення ранніх слов'ян має ще досить багато білих плям, що зумовлює гіпотетичність характеру багатьох узагальнень широкого історичного плану. Одну з таких прогалин дуже вдало заповнили дослідження комплексу поселень в околицях с. Шеліги. Все це ставить книгу В. Шиманського в ряд цінних праць з археології та історії ранніх слов'ян.

В. Аулік

Реєстр археологічних пам'яток Уманщини

До території Уманщини в широкому розумінні зараховують, крім Уманського адміністративного району Черкаської області, також кілька навколишніх районів цієї ж і сусідніх областей. В географічному відношенні Уманщина займає межиріччя середньої течії Південного Бугу та найбільшої з його приток р. Сінохи. Ця територія дуже багата на археологічні пам'ятки найрізноманітніших епох. Відомості про них, однак, розкидані в різних джерелах — археологічних статтях і монографіях, архівних матеріалах, музейних збірках тощо.

Велика робота по виявленню і обстеженню об'єктів на місцях проведена уманськими археологами В. А. Стефановичем та Г. Ю. Храбаном. Звіти, здачі цими дослідниками до Інституту археології АН УРСР, вміщують великий обсяг наукової праці, докладний опис матеріалів. Нещодавно В. А. Стефанович результати своєї понад півстолітньої діяльності на ниві археології підсумував у спеціальній монографії*, в якій подана повна карта археологічних пам'яток краю (Бершадського, Гайсинського, Катеринопільського, Жашківського, Звенигородського, Лисянського, Мамківського, Монастирищанського, Новоархангельського, Тальнівського, Уманського та Христинівського районів Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей).

Опис місцезнаходжень подано у тексті в алфавітному норядку. Уточнена топографія переважної більшості пам'яток (урочище, куток села чи приватні садиби). Наведено власні назви курганів. Все це значно полегшить роботу дослідників при повторних розшуках пам'ятки.

Вміщено опис археологічних знахідок по кожному з пунктів. Зроблена спроба визначити їх культурно-хронологічну належність. До основного тексту додано кілька довідників, зокрема реєстр археологічних пам'яток за епохами і культурами, список знахідок за матеріалом, з якого вони виготовлені, тощо.

Про обсяг роботи свідчить кількість описаних пам'яток (наприклад, поселень трипільської культури — 122, поселень і могильників Черняхівської культури — 167). Додані також карти поширення їх на Уманщині.

Велика кількість об'єктів з цього реєстру виявлена самим автором, решта описана за матеріалами інших дослідників. В. А. Стефанович використав як археологічну літературу, так і архівні джерела, оглянув численні колекції знахідок, в тому числі багатьох місцевих, переважно шкільних музеїв. Шкода лише, що опис не ілюструється таблицями, рисунками або фотографіями. Це знижує цінність роботи. Недоліком є також не зовсім чітке розмежування даних про пам'ятки, обстежені самим автором, і відомостей, зібраних серед місцевого населення.

Загалом праця В. А. Стефановича є цінним вкладом в археологічно-краєзнавчу літературу, присвячену вивченню Правобережної України. Тут багато корисного знайдуть для себе археологи-фахівці з різних галузей цієї науки. Наявні матеріали, безумовно, будуть широко використані при складанні довідників про археологічні пам'ятки Черкаської, Вінницької та Кіровоградської областей, що їх планує видати Товариство охорони пам'яток історії та культури в 1973—1975 рр.

Приклад створення регіональних «кущових» археологічних карт гідний наслідування.

Д. Телегін

* Зберігається в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР.